

Yasak Kelimeler
XX. yüzyılın başındaki Osmanlı sansürüyle ilgili
bir belge üzerine

FRANÇOIS GEORGEON*

Mete Tunçay, Cevdet Kudret'in *Abdülhamit Devrinde Sansür*¹ adlı eseri hakkında yazdığı eleştiri yazısında, tarihçilerin dikkatini, Sultan Abdülhamit'in saltanatı (1876-1909) sırasındaki sansür pratiklerine ışık tutan tuhaf bir belgeye çekti. Söz konusu belge, Ali Seydî'nin *Resimli Kamus-i Osmanî* adlı Osmanlıca sözlüğünün üçüncü ve son cildinin sonunda yer alan iki sayfalık bir listedir. Bu listede tanımlarıyla beraber altmış civarında kelime bulunuyordu ve bunlar Hamidiye sansürü tarafından siyasi ve ideolojik nedenlerle metinden çıkarılacaklardı.

Resimli Kamus-i Osmanî'nin yazarı Ali Seydî 1867 yılında Erzincan'da doğdu, öğrenimini İstanbul'da *Mülkiye*'de gerçekleştirdi ve buradan 1889 yılında mezun oldu. Aynı sırada Osmanlı'nın büyük okullarıyla taşra okullarında öğretmenlik, önce Sultanın Özel Hazinesi'nde daha sonra da Hazine-i Hassa'da memurluk yaptı. Bir *jurnal* (casusluk raporu) tarafından ihbar edilerek Bağdat'a sürüldü ve uzun yıllar sürgün kaldı. Burada da İmparatorluk topraklarıyla meşgul olmayı sürdürdü. Çeşitli konulardaki birçok eserin, okuma kitabının, ahlak ve tarih kitaplarının yazarı olan Ali Seydî (hiç de profesyonel bir sözlük yazarı olmamasına karşın), bir tür Petit Larousse olma iddiasındaki bu resimli Osmanlıca sözlüğün de yazarıdır.

Resimli Kamus-i Osmanî'nin tam metni 1905 yılında tamamlanmış olmalıydı çünkü Maarif Nezaretî'nden izni (*ruhsat*) o yılın Eylül ayında aldı.

(*) Centre National de la Recherche Scientifique (CRNS), Türk ve Osmanlı Araştırmaları Bölümü yöneticisi.

1 *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977. Mete Tunçay'ın yazısı şurada yayınlanmıştır: *Oluşum*, 1/42-43, Ekim-Kasım 1977.

Ama yayımlanması yıllara yayıldı. 1908 tarihli birinci cilt Jön Türk devriminden hemen önce çıkmak durumunda kaldı; aslında eserin önsözü Sultan Abdülhamit'e karşı yapılmış alışıldık dalkavukluklarla doludur: "Bilimin ve kültürün koruyucusu" (*hami-i âli-i ilm ve irfan*). Ayrıca eserin başındaki bir övgü şiiri, Devlete "refah" ve "kudret" (*miknet*) getiren bir hükümdarın sınırsız niteliklerini yüceltmektedir.² Aşağıda göreceğimiz gibi yasak kelimeler ve bunun tamı tamına simetriği şeklindeki "zorunlu kelimeler" mevcuttu ve bu sözlüğün ilk cildi de bu geleneği bozmadı. Diğer iki cilt Jön Türk devriminden sonra, tamamen farklı bir siyasi bağlamda yayımlandı. Yazar, "Maarif Nezareti'nin Tedkik-i Müellefât Encümeni tarafından sansürlenmiş (*tay ve ihraç*)" bir kelimeler listesini içeren iki sayfalık "ilave"yi 1911 yılında yayımlanan üçüncü ve son cilde ekledi.³ 58 adet olan bu kelimeler aslında eserin tamamını kapsıyorlardı çünkü bunlar *elif*'ten *vav*'a (arsenik'ten veto'ya) kadar gidiyordu.

Resimli Kamus-i Osmanî'nin 1131 ve 1132. sayfalarında yer alan "ilaveler" listesi aşağıdadır. Kelimeleri Ali Seydî'nin verdiği sırayla, yani Arap alfabesindeki sırayla veriyorum ve şimdilik bu kelimelere karşılık gelen tanımları hesaba katmıyorum. Parantez içindeki karşılıklar yazara aittir; yazarın herhangi bir karşılık belirtmediği kelimelerin karşılıklarını ise köşeli parantez içinde ben ekledim:

arsenik (arsenik), *aksülümen* [süblime], *anarşi* (anarşi), *ihtilâl* [devrim], *irtica* [gericilik], *irtiyab* [şüphe], *ispiritizm* (ruh çağırma), *istibdad* [despotluk], *infilak* [patlama], *inkıraz* [çöküş], *inkılâb* [devrim], *obstrüksiyon* (engelleme), *oportünist* (oportünist), *oligarşi* (oligarşi), *ballı baba*, *bomba* (bomba), *parlamantarizm* (parlamentarizm), *parlamento*, *panelenizm* [panhelenizm], *pantürkizm*, *pancermanizm*, *panislamizm*, *psikolociya* (psikoloji), *te'evvüh* [sızlanma], *tenkil* [bastırma], *cemiyet* [dernek], *cumhur* [halk], *cumhuriyet*, *hürriyet* [özgürlük], *hürriyet-i vicdaniye* [vicdan özgürlüğü], *hatt-i sünbülî* [güzel yazı tipi], *hafiyeye* [gizli polis], *hal'* [tahttan indirme], *humbara* [bomba], *darwinizm* (darwinizm), *demokrat* (demokrat), *demokrasi* (demokrasi), *disiplin* (disiplin), *diktatör* (diktatör), *dinamit* (dinamit), *radikal* (radikal), *randevu* (randevu), *zehir*, *sansör* (sansürcü), *sansür* (sansür), *sosyalizm* [sosyalizm], *şura-yı devlet* [Danıştay], *şura-yı ümmet* [millet kongresi], *ısyân* [ısyân], *avam* [halk], *klik* (hizip), *klerikal* (kiliseyle, ruhbanla

2 Bu övgü şiirinin bazı dizeleri şöyledir: *Evsafına var mıdır nihayet / Ulviye hiç olur mu gayet? (...) Sayende defil midir ki devlet / Buldu bu kadar refah ve miknet (...)*

3 Bizzat Ali Seydî'nin yazdığı metin şöyledir: "Maarif Nezareti mülga Tedkik-i Müellefât Encümeni'nce birinci cildinde -bihasbezzaman- tay ve ihraç edilen lügatler bu kere yeniden cem ve isbat edilerek nihayet-i kitaba ilave suretiyle derc edilmiş olduğundan aranılıp bulunmayan kelimeler için işbu ilaveye müracaat olunmalıdır."

ilgili), *konservatör* (muhafazakâr), *me'biz* [diz arkası], *meclis-i ayan* [senato], *meclis-i umumî* [millet meclisi], *mutlakiyet*, *müfteris* [yırtıcı], *memorandum* (muhtıra), *nihilist*, *veto* (veto).

Sözlüğün 1914 yılındaki yeniden baskısına yazdığı yeni önsözde yazar bu listeyi Tedkik-i Müellefât Encümeni'nin (yani Maarif Nezareti'nin yanı başındaki sansür organı) eseri olarak takdim etti. Abdülhamit döneminde bütün yayınlar önce bu Encümen'in onayına tâbiydi – dini kitaplar için özel bir organ vardı. Ali Seydi'nin sözlüğü de bu Encümen tarafından incelendi; yazar bir *jurnal* tarafından ihbar edilmiş ve uzun yıllar Bağdat'ta sürgün kalmış olduğundan sansür organının *Resimli Kamus-i Osmanî*'yi okurken bilhassa dikkatli olacağını kestirmek hiç de güç değil. Bu organ 50 civarında kelimeyi attıktan sonra eser (kapaktaki ibareye göre) 27 Eylül 1905'te resmi izni (ruhsat) aldı – bu tarihin neden önemli olduğunu daha sonra göreceğiz.

Bu listeyi yeniden ele almak ve Osmanlıca-Türkçe siyasi kelime dağarcığının tarihindeki “yasak kelimeler” sorununu bu listeden yola çıkarak düşünmek bana ilginç geldi. Bazı kelimelerin kullanılması neden yasaklanıyor? Yasağa maruz kalan kelimeler neler? Bu yasağı kim uyguluyor? Bu yasağın sonuçlar neler? Bu belgenin bize sordurduğu sorulardan bazıları bunlar.

Politik ve ideolojik

Yazanın öne sürdüğü tanımları şu an için göz önünde bulundurmadan bu listeye bir bakalım. Bu liste ilk bakışta, Prévert'in hiç durmadan ipe sapa gelmeyen şeyler söylediği ve “arsenik” ile “veto”yu, “ruh çağırma” ile “muhtıra”yı bağdaştırdığı bir envanterine benziyor. Ama daha yakından baktığımızda üç özellik öne çıkıyor; birincisi, birkaç istisna dışında, belirgin politik ve ideolojik çağrışımları olan kelimeler söz konusu. İkincisi, Osmanlıca'ya yabancı olan kelimelerin önemli bir orana (yarıdan fazla) sahip olması; bunların çoğu da Fransızca kökenli. Üçüncüsü, önemli sayıda kelimenin -izm ya da -ist ekine sahip olması.

Her şeyden önce birinci hususu göz önünde bulunduralım. Bu listenin genel renginin “politik” olduğu doğruysa da, bu kelime dağarcığına uymayan kelimeler var. Açıklamaları verilmiş olan üç başlıktaki durum budur: *Ballı baba*, *hatt-i sünbülî* (güzel yazı tipi), *mebiz* (diz arkası); bu kelimelerde politik bir çağrışım bulmak zordur. Sansür organı neden bu kelimeleri listeden çıkardı? Oysa ki, görünüşe göre bu kelimeler ilk metinde “unutulmuşlardı” ki yazar daha sonra bunları “ilaveler” listesine alarak bu durumu telafi etmek istedi.

Diğer kelimelerde ise tereddüt edebiliriz. *Müfteris* (yırtıcı), *te'evvüh* (sız-

lanma), *irtiyab* (şüphe), hatta *randevu*. Görünüşe göre burada da hiçbir politik tını yok ve bunların da unutuldukları için “ilaveler” listesinde yer aldığını düşünebiliriz. Bununla birlikte Abdülhamit rejimi bağlamında, bunların (kitabı incelemekle yükümlü sansür organının zihninde) siyasi bir çağrışıma sahip olmadıkları söylenemez. Bunun anahtarı hiç şüphesiz Ali Seydî'nin sunduğu tanımlar ve açıklayıcı örneklerle verilmiştir. Yazar *müfteris* için okuyucularına şu örneği öneriyor: “Aslan yırtıcı hayvanların kralıdır (*padişah*)” (*arслан hayvanât-i müfterise padişahıdır*); muhtemelen sansür organı *padişah* kelimesinin bu şekilde kullanılmasını hoş karşılamadı! *Te'evvüh*, *ah etmek* (sızlanmak) anlamına geliyor ve *ah* kelimesini (iç çekme durumunu belirten ünlem) zaman zaman yasak kelimeler arasında görüyoruz; bu kelime belki de “sızlanmak” kelimesinin sultanın hükümdarlığı altında bozulmuş haliydi. “Şüphe” (*irtiyab*) duymak da aynı şekilde. *Randevu*'ya gelince, o döneme göre yeni olan bu kelime “buluşma sözü” (*mevid-i mülakat*) anlamına gelir ve sansür organı bu kelimenin politikadan (hatta komplodan) bahsetmek üzere buluşmayı kastettiğinden endişelenmiş olabilir; ve organ bu kelimeyi sansürledi. Aynı şekilde *cemiyet* (dernek) kelimesinin de üzeri çizildi.

Hem genel hem de politik anlamlara sahip olan kimi kelimeler burada politik anlamlarıyla ele alınmaktadır: Örneğin, *Parlaman müzakere ve münakaşatına iştiraktan imtina* (yani “Meclis'teki görüşme ve tartışmalara katılmaktan sakınma durumu”) anlamına gelen *obstrüksiyon* kelimesinde durum böyledir. Aynı şekilde *oportünist* kelimesi de burada daha çok politik anlamıyla ele alınmaktadır: *Kuvvet ve hükümet hangi fırkada ya adamda ise, o fırkaya veya o adama müteveccih ve meyyal olan kimse*, yani “iktidarı elinde bulunduran parti ya da kişiyi destekleyen insan.” Daha ayırt edici bir biçimde, *radikal* kelimesinin burada sadece politik anlamı göz önünde bulundurulmaktadır: *Politikada islahât-i mutlaka tarafdarı olan fırka, veya bu fırkaya mensublardan biri* (politik olarak mutlak reformlardan yana olan parti ya da parti mensubu).

O halde asıl olarak, (örneğin dinsel ya da teknolojik alana değil) politikaya ve ideolojiye gönderme yapan bir anlam dünyasındayız. Ama daha ileri gitmeye çalışıp bu politika ve ideolojinin doğasını açıklığa kavuşturmak gerekir. Bir dizi spesifik kelime şiddete gönderme yapıyor: *Zehir* (*arsenik*, *asülümen*, *zehir*) ve patlayıcılar (*bomba*, *dinamit*); ya da sözlük anlamı bizzat patlamayı (*infilak*) belirten kelime, yani şiddetli bir biçimde patlamak. Abdülhamit döneminde bu tür kelimelerin sık sık yasaklandığını biliyoruz. Ama Ali Seydî'nin sözlüğünün izin (*ruhsat*) aldığı tam tarih ilginçtir: 26 Eylül 1905; yani sultana karşı düzenlenen suikast girişiminden 2 ay sonra.

21 Temmuz 1905'te Ermeni mihlitanların (?) hizmetindeki Belçikalı bir anarşist tarafından yerleştirilen bir bomba, *selamlık* töreni için Yıldız Camii'ne gitmekte olan imparatorluk arabasının yolu üzerinde patladı ve sultan bu suikast girişiminden sağ olarak kurtuldu. Ve o zamandan beri bu olayı hatırlatabilecek her şey korku yaratıyordu.

Bu kelime grubuna, daha genel anlamda şiddeti ifade eden başka kelimeleri de bağlayabiliriz: *Anarşi*, *isyan* olarak başkaldırı, ayaklanma ve Osmanlıca'da devrimi simgeleyen iki kelime *ihtilâl* ve *inkılâb*; yani rejimin sorgulanmasını, hatta devrilmesini salık veren bir dizi kelime; ve aynı şekilde bu olaylara karşı *tenkil* (bastırma) ve *disiplin* gibi alınan önlemler. Bu kelimelerin yasaklanması şu anlama geliyor: Abdülhamit döneminde iktidarın propaganda yoluyla, hükümdara itaat edilmesi hakkındaki ahlak eserlerine ya da ders kitaplarına önem verdiğinin hatırlanıp hatırlanmadığı.⁴ Ali Seydî inkılâb kelimesini açıklarken çok doğal olarak Fransız Devrimi'ni örnek veriyor: *Fransa inkılâb-i kebirî*. Bu konuda şunu hatırlayalım: 1867 yılında Abdülaziz'le birlikte gerçekleştirdiği Avrupa gezisinden beri evrensel ölçekte büyük bir sergi meraklısı olan Sultan, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıldönümünde düzenlenen 1889 sergisine surat astı.

Bir diğer grup, bizzat Sultanı, onun etrafındakileri ve rejimini olumsuz bir anlamda tanımlamaya yarayan ya da yarayabilecek kelimelerden oluşuyor. *Diktatör*, *oligarşi*, *klik* (gerçekten de muhalefet çevrelerinde Yıldız "klik"inden bahsediliyordu), *irtica*, *istibdad*, *mutlakiyet* kelimelerinde durum böyledir. Aynı şekilde, bu dönemdeki bir Fransızca-Osmanlıca sözlükte "tiran" kelimesinin karşılığı olarak "Amerika kuşu" verilmişti. Sultana ve iktidarına yöneltilen hakaretler muhtemelen çok daha fazla söz konusu olan *müfteris* (yırtıcı) kelimesiyle ilişkiliydi. *Hafiye* kelimesi de böyledi.

Osmanlıları, Hamidiye sistemine bir veya daha fazla alternatif olduğuna inandırabilecek diğer siyasi rejimlere gönderme yapan kelimeler de yasaklandı. *Cumhuriyet* kelimesinde durum böyledir; bu kelime hiç kuşkusuz Abdülhamit döneminde en sistematik biçimde yasaklanan kelimeydi, çünkü Sami Bey'in Fransızca-Türkçe sözlüğünün hiçbir basımında yer almıyordu. Anayasaya veya parlamenter sisteme (Abdülhamit'in saltanatının başlarında varolduğundan) gönderme yapan bütün kelimeler listede yer alıyordu: 1876-1878 döneminin Anayasasına ve parlamenter rejimine gönderme yapan başka bir kelime dizisi. Abdülhamit'in Rus-Türk savaşının er-

4 Örneğin ders kitapları bakınız: Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994, s. 34, 53-55. Aynı zamanda Mehmet Ö. Alkan, *Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi*, yayınlanmamış tez, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

tesinde parlamentoyu dağıttığını ve Anayasayı askıya aldığını biliyoruz. Demokrasilerin ve parlamenter rejimlerin kelime dağarcıkları sansürlüdür: “Demokrat”, “parlamento”, “parlamentarizm”, “engelleme”, “veto”. Şura-yı ümmet gibi bir ifade: Jön Türklerin 1865 ve sonrasında (1876 parlamentosunun iki meclisi olan *Meclis-i Ayan* ve *Meclis-i Umumi* gibi) “milli meclis” projelerini tanımlamak için seçtikleri kelimeydi. Ve ayrıca *memorandum* ya da *veto* gibi kelimeler.

Bu listenin bütün kelimelerini değerlendirmek hiç şüphesiz zordur. *İnkıraz* (çöküş) kelimesi ilginçtir çünkü daima “Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü”yle bağdaştırılır. Bu kelimenin kullanılmasını yasaklamak, bir şekilde bu çöküşün varlığını yadsımak anlamına geliyordu. Örneğin sansür organının *Şura-yı Devlet* (Tanzimat döneminde ortaya çıkan ama Abdülhamit döneminde de işlemeye devam eden bir kurum) kelimesinin üzerini çizmesini nasıl açıklayacağız?

O halde bütün bir kelime dizisi Osmanlıca siyasi kelime dağarcığından ortaya çıktı. Onları sansürlemek iktidarı korumanın bir biçimiydi: Bu iktidarı alaşağı etme ve yerine bir diğerini koyma yollarını tahayyül etmeyi engellemek. Bununla birlikte *isyân* kelimesinin üzerini çizmek Jön Türklerin sultana karşı harekete geçmelerini engellemedi; *hürriyet* kelimesini yasaklamak 1908’deki özgürlük patlamasına bir engel teşkil etmedi; *hal*’ (tahttan indirme) kelimesinin yasaklanması Abdülhamit’in tıpkı iki selefi gibi, 1909 yılında Jön Türkler tarafından tahttan indirilmesinin önüne geçemedi ...

Yabancı kelimelere hücum

Ali Seydî’nin sözlüğünden çıkarılan kelimeler listesindeki çarpıcı bir unsur, Osmanlıca kökenli bir yığın kelimenin yanı sıra özellikle Fransızca’dan gelen yabancı kökenli kelimelerin geniş bir yer kaplamasıdır. Yasaklanan 60 civarındaki kelimedenden yaklaşık yarısı (28 adet) Osmanlıca’ya yabancı olan kelimelerdi; bunlar başta Fransızca olmak üzere Batı Avrupa dillerinden geliyordu. Bunların çoğu Osmanlıca için yeni kelimelerdi; yazar işte bu yüzden parantez içinde kelimelerin Fransızca orijinallerini vermek gerektiği kanaatine vardı.

Burada akla gelen ilk soru şudur: Bu kelimeler iktidardakileri devirmeyi çağrıştırdıkları için mi yoksa dile yabancı göründükleri için mi yasaklandı? Tedkik-i Müellefât Encümeni bu kelimelerin üzerini çizerek sansür mü uyguladı yoksa kendisine Osmanlıca’yı koruyor süsü mü vermek istedi?

Kelekyan’ın Türkçe-Fransızca sözlüğü gibi, Abdülhamit’in devrilmesinden iki yıl sonra 1911 yılında yayımlanmış iyi bir Osmanlıca sözlüğe bakar-

sak bu kelimelerin çoğunun bu sözlükte yer almadığını görürüz. Kelekyan'ın bu yeni kelimelere (*obstrüksiyon* ya da *oportünist* gibi) yer vermemesinin nedeni kesinlikle sansür kaygısı değildi (yani artık böyle bir şey yoktu); aynı şekilde, aynı anlama gelen *muhafazakâr* kelimesi varken *konservatör* kelimesine ve Osmanlıca'da aynı durumu tanımlamak için zengin bir bürokratik kelime haznesi (*muhtıra*, *layiha*, *takrir*, *müzakere* vs. gibi) varolduğundan *memorandum* kelimesine yer vermeyi de gereksiz görmüş olabilir.

Bu durumda listemizdeki bazı kelimelerin fazla yeni ya da gereksiz görüldükleri için çıkarıldıkları düşüncesinden vazgeçebiliriz. Bununla birlikte bütün bu yeni kelimelerin politikayla bir ilgisi olduğunu belirtmekten de geri kalamayız. Bu yüzden, anakronik olacak bir dil milliyetçiliğini bir kenara bırakırsak, bu kelimeler muhtemelen Hamidiye düzenine tehlikeli görüldükleri için sansür organı tarafından ortadan kaldırıldılar; ve bu kelimelerin yabancı olduklarını da göz önünde bulundurduğumuzda bilhassa tehlikelidiler.

Sansürün hedef aldığı yabancı kelimeler arasında birçok farklı tarihsel tabakayı ayırt etmek gerekir. Her şeyden önce parlamento gibi Osmanlıca'ya yerleşmiş olan kelimeler var: Bu kelime İtalyanca kökenliydi çünkü Türkçe kelime dağarcığına girmesi İtalyanların (özellikle de Venediklilerin) aracılığıyla oldu.⁵ Bu kelime, Osmanlıca'ya Tanzimat'tan önce girmiş olan siyasi bir kelimedir.

Diğer bir kelime dizisi Tanzimat dönemine denk düşer ve basında ve yürürlükteki yasalarda boy gösterir. Tanzimat dönemindeki Osmanlı basınında yer alan yeni kelime ve kavramları toplayan Orhan Koloğlu'nun sabırlı çalışması sayesinde, basının ortaya çıkışından 1870'e kadar geçen sürede Osmanlıca'ya girmiş (siyasetle olduğu kadar teknikle de ilgili) 331 yeni kelime ve kavramdan oluşan bir listeye sahibiz. Burada karşımıza, Ali Seydi'nin sözlüğünden çıkarılmış kelimelerin arasında yer alan *demokrasi*, *diktatörlük*, *sansör*, *sosyalist* gibi kelimeler çıkıyor.⁶ Dolayısıyla Osmanlı halkı bu kelimeleri biliyordu.

Listemizde yer alan yabancı kelimelerin bir üçüncü grubu Koloğlu'nun hazırladığı listede yer almıyor ve Tanzimat döneminin sonrasına denk düşüyor. Bu kelime ve kavramların birçoğu Üçüncü Cumhuriyet'in siyasi kelime dağarcığına aittir. "Parlamentarizm", "oportünist", "engelleme" (obst-

5 Bakınız Bernard Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe* [İslâm Avrupa'yı Nasıl Keşfetti], Paris, La Découverte, 1984, s. 79-80.

6 Bakınız Orhan Koloğlu, "İlk Gazetelerimiz Aracılığıyla (1828-1867) Dilimize Giren Batı Kavram ve Sözcükleri", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, 4. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 1645-1664.

ruction), “oligarşi”, “anarşi”, “demokrat” ve “demokrasi”, “radikal”, “muhafazakâr” (conservateur), “klerikal” kelimelerinde durum böyledir. Son kelimeyi, yani *klerikal*’i ele alalım. Ali Seydî bu kelimenin tanımını yapmak için, İspanya’daki durumun (*İspanya’da hâlâ hüküm süren klerikallerdir*) dışında “ruhban partisi” örneğini veriyor: Fransa’daki “en zengin siyasi parti” (*Fransa’da en zengin fırka-i siyasiye klerikallerdir*). Aynı şekilde *radikal* maddesinde kesinlikle radikal partiye gönderme yapıyordu.

Üçüncü Cumhuriyet’e gönderme yapan bazı kelimelerin sansürlenmiş olması gerçekten çok manidardır. Fransızca’nın o dönemde Osmanlı eliti arasında en yaygın yabancı dil olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, (Jön Türkleri ve Mustafa Kemal’i etkileyecek olan) radikal cumhuriyet Abdülhamit’in otoriter rejimi için bilhassa kaygı verici bir siyasi model oluşturuyordu. İmparatorluk içinde Fransız şirketleri ve kültür kurumları gelişse de, Abdülhamit’in Fransız düşüncelerinin etkisini ne pahasına olursa olsun sınırlaması gerekiyordu. 1867 yılındaki Avrupa gezisinden beri Sultanın tüm dünyadaki sergilere tutkun olduğunu ama Fransız Devrimi’nin yüzüncü yılını kutladığı için 1889 yılında Paris’te düzenlenen sergiye açıkça surat astığını biliyoruz. Paris’teki Osmanlı büyükelçisi, “böylesine tehlikeli ve monarşinin egemenliğine bu kadar zararlı bir olaya” katılmaması yönünde talimat almıştı.⁷

Yasaklanan kavramlar arasında -izm ve -ist ekiyle biten kelimelerin sayısı dikkatimizi çekiyor: *Spiritizm*, *oportunist*, *parlamentarizm*, *darvinizm*, *sosyalizm*, *nihilist* ve “-pan”la başlayan birçok hareket, panhelenizm, pantürkizm, pangermanizm ve hatta panislamizm.⁸ İdeolojiden, yeni fikirlerden duyulan klasik korku Osmanlı düzeninin entelektüel ve ahlaki temellerini tehlikeye atabilir miydi? Öyle görünüyor ki bazı durumlarda Ali Seydî’nin kendisi de sansür kurulunun endişelerini paylaştı. *Spiritizm* kelimesinde, son derece açıklayıcı olan şu düşünceyi belirtmekten kendisini alamadı: *Avrupa’da bile izpiritizm maskaralıklarına itikad eden (inanan) ukulun (akıl) bulunduğu hayret etmemek mümkün değildir*. Sultanın, yeni fikirlerin bulaşmasına karşı uyruklarını koruması söz konusudur. Eski imparatorluk ve yeni fikirler. Dışardan gelen fikirlerin bulaşmasını engellemek. Bir modernliğin reddi. Bunların bulaşmasından sakınmak. Abdülhamit’in 1900’de

7 Bakınız Selim Deringil, *The Well-Protected Domains, Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra, I.B. Tauris, 1998, s. 155 (Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909*, çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Eylül 2002).

8 “Panislamizm” kelimesinin yasaklanmasına şaşırabiliriz ama şunu unutmayalım ki Osmanlılar “İslâm’ın birliği”nden (*ittihâd-i İslâm*) bahsediyorlardı ve kendi bakış açılarından saldırgan bir kavram olarak gördükleri panislamizmi reddediyorlardı.

Osmanlı Üniversitesi* açtırması da aynı fikir düzeninde oldu. Öncelikli amaç genç Osmanlıların Batı Avrupa'ya okumaya gitmelerini engellemekti, çünkü orada yeni fikirler onları zehirleyebilirdi.

Hamidiye dönemindeki sansüre bir bakış

Bu sansürlenmiş kelimeler listesinin incelenmesi bizi daha genel bir soruna, Sultan Abdülhamit dönemindeki sansür sorununa götürüyor. Hâlâ bu konunun gerektirdiği derin bir araştırmayı beklesek de, bu konu birçok incelemeye sahne oldu. Burada dosyayı yeniden ele almayacağız ancak çalışmamızın konusunu oluşturan belgeyi açıklığa kavuşturmak için bir ek sunacağız.

Soruna eğilen son çalışmalar (Cioeta, Koloğlu) her şeyden önce, basın ve yayın denetiminin Abdülhamit dönemine denk düşmediğini gösteriyorlar.⁹ Basın ve yayını düzenleyen yasama faaliyetleri, yayıncılığın geliştiği, matbaaların çoğaldığı, fikir gazetelerinin ortaya çıkmaya başladığı Tanzimat döneminde artmıştır. Basın hakkındaki ilk kanun 1857 yılına rastlar ve yasama süreci 1865 yılında (taşrada 1871'de) tamamlanır. Bu yasa bir gazete çıkarmak için önceden izin alınması gerektiğini, belli durumlarda (Sultan'a hakaret vs.) gazete yayınının askıya alınmasını içeriyor ve taşrada sansür yetkisini *vilayet mektupçusuna* (sekreter) veriyordu.

Abdülhamit döneminde haberleşme araçlarının denetimi Türk-Rus savaşının yaşandığı dönemden itibaren sıkılaştırıldı. Matbaalarla ilgili olarak 1888 yılında düzenlenmiş bir kanun hariç hukuki çerçeve aynı kaldı. Gazeteler kontrol edilmeye başlandı, aynı şekilde yabancı kitapların ithal edilmesi de kontrol edilenler arasındaydı. Yazılı eserlere gelince, bunların yayınlanması Maarif Nezareti'nin, daha açık olarak da bu nezaretin altındaki Tedkik-i Müellefât Encümeni'nin iznine tâbiydi.

Avrupalılar, oldukça yakın bir geçmişte (Fransızlar için İkinci İmparatorluk döneminde) kendilerinin gözetim ve denetim rejimlerine boyun eğdiklerini ve ifade özgürlüklerinin sınırlandığını unutarak Hamidiye sansürünü alaya aldılar. Son yapılan araştırmalar çeşitli zaman ve mekânlarda değişik sansür türlerinin olduğuna işaret ediyor. Bu araştırmalar 1880'lerin görece olarak özgür olduğunu ve kesin bir tarih vermek zor olmakla birlikte

(*) Şimdiki İstanbul Üniversitesi'nin 1 Eylül 1900 tarihinde Darülfünun-u Şahane (İmparatorluk Üniversitesi) adıyla dördüncü kez açılması kastediliyor – ç.n.

9 Donald J. Cioeta, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria 1876-1908" [Lübnan ve Suriye'de Osmanlı Sansürü 1876-1908], *International Journal of Middle East Studies*, X, 1979, s. 167-186. Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamit Sansürü", *Tarih ve Toplum*, VII, 1987, s. 78-82; aynı yazarın, "II. Abdülhamit Basın Rejimi Deyimi Üzerine", *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri*, İstanbul, 1994, s. 35-46.

1890'larda sansürün yavaş yavaş ağırlaştığını vurguluyor. Aşırı sansür örnekleri ya da oto sansürün gelişmesi daha çok saltanatın son yıllarına denk düşüyor. Öte yandan araştırmalar sansürün ağırlığının yerlere göre değiştiğini gösteriyor. Taşradaki bazı şehirlerde başkente göre daha geniş bir ifade özgürlüğü söz konusuydu. Böylece Selanik'te hiciv yazıları bastırılıyordu ve bunlar İstanbul'da kovuşturuluyordu.

Louis Bazin, "Sansür ve Sözlük Yazımı" başlıklı etkileyici bir makalesinde, yasaklanan kelimeler sorununu başka bir sözlük (Şemseddin Sami'nin *Kamus-i Fransevîsi* –Fransızca-Osmanlıca sözlük–) bağlamında ele alıyor.¹⁰ Bazin, bu eserin 1905 yılında yayımlanan dördüncü basımına dayanarak Arnavut kökenli büyük Osmanlı sözlük yazarının, sansür veya oto sansür dolayısıyla, Hamidiye düzeni için yıkıcı görünebilecek bütün politik kelimeleri sözlüğünden çıkardığını gösterdi. Bu şekilde, "anarşi", "komünist", "liberalizm", "demokrasi", "milliyetçilik", "cumhuriyet" gibi kelimeler açıkça sözlükten çıkarılmıştı. Diğer kelimelerin ise politik anlamları yer almıyordu: "Devrim" kelimesi yalnızca astronomik anlamında yer alırken, özgürlük kelimesinin politik anlamı göz önünde bulundurulmuyordu. Fransız Devrimi'nin özgül kelime dağarcığına (Jakoben, baldırı çıplaklar vs.) gelince, bunlar da büyük bir özenle sözlükten çıkarılmışlardı.¹¹

Sami Bey'in sözlüğü konusundaki örnek şu soruyu sormamızı sağlıyor: Rejim tarafından yasaklanan kelimelerin genel bir listesi, diğer bir deyişle sansür organının görevlendirdiği memurların uygulamakla yükümlü oldukları bir "kara liste" var mıydı? Bu durumu uzun süre boyunca, özellikle Paul Fesch'in *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid* [İstanbul Abdülhamit'in Son Günleri] adlı eserindeki tanıklığına dayanarak teyit ettik.¹² Fesch'e göre Yıldız sekreterliğinden çıkmış olan ve gazetelere dayatılan dokuz maddelik bir yönetmelik vardı; bu yönetmeliğin 7. maddesine göre "Ermenistan' adı geçen bütün tarihsel ve coğrafi isimlendirmeler yasaktı."

10 Louis Bazin, "Censure ottomane et lexicographie: le *Kamus-i Fransevî* de Sâmî bey" [Osmanlı'da Sansür ve Sözlük Yazımı: Sami Bey'in *Kamus-i Fransevîsi*], J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont, *Economies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin XVIIIe-début XXe siècles)* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomiler ve Topluluklar (XVIII. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başı)], Paris, CNRS, 1983 içinde, s. 203-206.

11 Louis Bazin bu araştırmada *Kamus-i Fransevî*'nin 1905 yılında yayımlanan dördüncü basımına dayanmıştı. Önceki basımlar incelendiğinde, sansürün ağırlaştığı onaylanıyor. 1901'de yayımlanan basım 1905'tekine benzer ancak 1898'de yayımlanan ikinci basım politik düzlemde daha "serbesttir." "Anarşi", "demokrasi" ya da "cumhuriyet" kelimeleri yer almasa da "sosyalizm" kelimesi gerçek tanımıyla veriliyor, aynı şekilde "liberalizm" kelimesinin de verildiğini görüyoruz. Bu basımda Fransız Devrimi'nin kelime dağarcığı (devrimci, Jakoben, baldırı çıplaklar vs.), 1901 yılından itibaren söz konusu olan basımlarda olduğu gibi yumuşatılmadı. Sözlüğün 1885 yılında yayımlanan birinci basımına ulaşamadım.

12 Paris, Michel Rivière, sd (1907).

Yazara göre bu “tarihsel ve coğrafi isimlerin” verilmesinin altında öncelikle şu kelimeleri düzenlemek gerekiyordu: “Anayasa”, “özgürlük”, “anarşi”, “tiranlık”, “halkın hakları”, “eşitlik”, “kardeşlik”, “vatan”, “gençlik”, “dynamo”, “dinamit”, “ulus”, “enternasyonalizm”, “veliaht prens”, “cumhuriyet”, “mebus”, “senatör”, “bomba”, “reform”, “Midhat Paşa”, “Kemal Bey” [Namık Kemal], “Sultan Murad”, hatta sadece “Murad”, “Girit”, “Makedonya”, “Ermenistan” vs.

Fesch’in bu listesiyle Ali Seydi’nin sözlüğü arasında bazı benzerlikler olduğu göze çarpıyor. Bununla birlikte resmi bir yasaklar listesi fikri tarihçiler tarafından yeniden gündeme getirildi. Bu tarihçiler her şeyden önce arşivlerde ne Fesch’in bahsettiği yönetmeliğin ne de herhangi bir yasak kelimeler listesinin bulunduğunu saptadılar. Diğer yandan o dönemki basının ve yayınların dikkatli bir biçimde incelenmesi, sözüm ona sansürlü kelime ve kavramların buralarda sık sık yer aldığını ortaya koyuyor. Donald J. Cioeta’nın Suriye ve Lübnan’da 1876 ile 1908 yılları arasında söz konusu olan sansürle ilgili yaptığı çalışma, Arapça’da “cumhuriyet”, “devrim”, “karışıklık” veya “Makedonya”, “Ermenistan”, “V. Murad” gibi kelimeleri tanımlayan kavram veya isimlerin en azından 1880’lerde Arap basının sütunlarında sıkça yer aldığını ama daha sonra daha seyrek bir hal aldığını gösteriyor. Maarif Nezareti’nden izin almış, yani kâğıt üzerinde sansürün süzgecinden geçmiş eserler üzerinde yapılan bir diğer araştırma tüm saltanat boyunca aşağıda rasgele yer verdiğim kelimeler gibi kelimelere rastlanabileceğini ortaya koyuyor: *Cumhuriyet*, *vatan*, *inkılab*, *istikbal*, *hal*’ (tahttan indirme), *ah* (sızlanma), *müsavat* (eşitlik), *parlamento*, *mebus*, *meclis-i mebusan*, *meşrutiyet*, *idare-i meşruta*, *elektrik*, *intihab* (seçim), *kanun-i esasi*, *sosyalist*, *ihtilal* vs.¹³

Dolayısıyla, yasaklı kelime ve kavramlardan oluşan bir “kara liste” yok gibi görünüyor. İktidar tarafından örgütlenen bir kelime avı olmadı. Ama büyük bir kısmı kişisel inisiyatif ve tesadüfe bırakıldı. Sansürün keyfiliği editörlerde, gazetecilerde ve yazarlarda oto sansürün gelişmesine katkıda bulundu. Bu yüzden saltanatın son yıllarında birini diğerinden ayırt etmek çok zordu.

Sonuç

Dolayısıyla burada sunduğumuz belge Abdülhamit’in saltanatının sonlarındaki sansür hakkında ilginç bir tanıklık oluşturuyor. Onu ihtiyatla ele almak ve bağlamına yerleştirmek kaydıyla bu belge bize son nefesindeki bir rejimin korkularının ve saplantılarının resmi olmayan ama yeterince güvenilir olan bir tür listesini veriyor. *Avamdan inkılâb* veya *ihtilâl*e kadar, Jön

13. Mehmet Ö. Alkan, *a.g.e.*, s. 400-401, 437-438.

Türk devriminin arefesinde siyasi olarak yanlış olduğuna hüküm getirilmiş bir kelime listesine sahibiz.

Resmi olmasa da, dolambaçlı ya da dolaylı biçimler aldığı olsa da, siyasi kelime dağarcığında yer alan bazı kelimelerin iktidar tarafından yasaklanması ikili bir anlam taşıyor. Bu durum öncelikle dilin ve kelimelerin, iktidarın müdahale alanının bir parçasını oluşturduğunu; iktidarın aynı zamanda kelimeler üzerinde de bir iktidar olduğunu, kelimeler üzerine söyleyecek sözünün olduğunu gösteriyor. Ya da bu kelime dağarcığı tıpkı para gibi, dolaşımının ve kullanımının kamu otoritesine bağlı olduğu, hükümdara ait haklardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa olarak bu fikir, uygulamasını Abdülhamit döneminde buldu ve bu politik müdahaleciliğin daha sonra, Mustafa Kemal'in başlattığı alfabe değişikliği ve dil reformuyla beraber, Türkiye'de de uygulandığını ve siyasi iktidar tarafından bazı kelimeler üzerinde "tabu" muamelesi yapıldığını ve bu kelimelerin dışlandığını söyleyebiliriz.

Aynı zamanda, politikaya ait kelimeler yasaklanarak (ki burada ikinci anlamdan bahsediyorum) politika sınırlı bir alana hapsedildi; iktidarda bulunan çevrenin ötesinde politikanın kullanımı ve hatta düşünülmesi engellenmek istendi. Politika herkesin ellerine bırakılmazdı; bu formül Abdülhamit'in otoriter paternalizmini çok güzel tanımlıyor.

Bu politikanın sonuçlarından bir tanesi, Osmanlıların yaşadıkları dünyayı anlamalarının zorlaşması oldu. Tanzimat döneminde Osmanlıca'ya girmiş olan yabancı kelime ve kavram yığınıyla Hamidiye döneminin getirdiği sınırlamalar arasında bir paralellik kurmak ilginçtir. Orhan Koloğlu'nun incelemesi,¹⁴ 1870'e doğru reform döneminin açık fikirliliği sayesinde Osmanlı elitlerinin dünyayı kavramak için bütün entelektüel araçlara (gerek teknik gerekse jeopolitik alanında) sahip olduğunu gösteriyor. Otuz yıl kadar sonra bunu söylemek mümkün değildi.

Politik kelimelere uygulanan bu ambargonun bir diğer sonucu "ötekileri", başka ifade biçimlerine sahip olan "insanları" mahkûm etmektir. Her halükârda, kelimeleri yasaklamak şiddetle ilişki kurmadan olmaz. Bu durum, devamında, dünyayı ve emellerini tanımlamak için kelimelerden, kavramlardan, fikirlerden yoksun kalmış sivil toplumun şiddetine yol açmaktan başka bir işe yaramayacak olan bir devlet şiddetidir. Abdülhamit dönemindeki sansürle Türkiye'de XX. yüzyılın başında yaşanan şiddet arasında bağ kuran bu düşünceyi açıklığa kavuşturmak için hiç kuşkusuz daha derinlikli araştırmalar gerekli olacaktır.

ÇEVİREN Emre Ergüven

14 Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, 5. dipnot.